

XIX. YÜZYILIN ORTALARINDA OSMANLI MADEN YATAKLARI

FAHRETTİN TIZLAK*

Giriş:

Devlet hazinesi için büyük gelir kaynaklarından biri olmanın yanında, gerek resmî ve gerekse sivil alanlarda birçok kullanım alanı ile büyük önem arzeden madenler açısından Osmanlı Devleti oldukça zengindi. Bu zenginlik, aynı zamanda ülke topraklarının çok geniş olması ile de yakından alakalı idi. Böyle olunca, Osmanlı ülkesi içerisinde yer alan madenlerin cinsi de çeşitlilik arz ediyordu. Fakat yakın zamanlara kadar Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu bu zenginlik hakkında ve özellikle ülkede mevcut olan maden yatakları hakkında pek fazla bilgiye sahip değildik. Çünkü şimdiye kadar bu alanda Ahmet Refik tarafından yapılan bir çalışmayı¹ bir yana bırakacak olursak, Osmanlı ülkesindeki maden yataklarının çeşit itibariyle coğrafi olarak dağılımına yönelik doğrudan bir çalışma yapılmamıştır. Ancak, Osmanlı madenciliği ile doğrudan² veya dolaylı³ olarak bağlantılı bazı çalışmalar yapılmıştır. Fakat bunlar da Osmanlı maden yataklarının cinslerine göre ülke içerisindeki dağılımına yönelik değildir. Dolayısıyla bu çalışmalarda da, konuya bir vesile ile değinilmektedir. Böyle olunca Osmanlı madenciliği hak-

* Süleyman Demirel Üniversitesi Burdur Eğitim Fakültesi-BURDUR.

¹ Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, İstanbul, 1931, s. 60.

² Doğrudan Osmanlı madenciliği ile ilgili olarak yapılmış olan başlıca çalışmalar şunlardır: Neşet Çağatay, *Osmanlı Devletinde Maden İşletme Hukuku*, AÜDTCF, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1942; "Osmanlı İmparatorluğunda Maden Hukuk ve İktisadiyatı Hakkında Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, c. II, S. 10 (1942), s. 275-283; S. 12 (1942), s. 415-423; "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *AÜDTCFD*, c. II, S. 1 (1943), s. 117-126. Kamii Su, *Balıkesir Madenleri*, İstanbul, 1939. Talat Mümtaz Yaman, "Küre Bakır Madenine Dair Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, c. I, S. 4 (1941), s. 266-287. Robert Anhegger, *Beitrag zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich, I Europäische Türkei*, Bd. I (1943), II (1944), İstanbul. Roads Murphy, "Mineral Exploation in the Ottoman Empire" *The Encyclopaedia of Islam*, volume V, Leiden, 1986, s. 973-985. Fahrettin Tızlak, *Keban Ergani Yöresinde Madencilik (1780-1850)*, FÜSBE, Doktora Tezi (TTK'da baskıda), Elazığ, 1991, XXXVII+342 s.

³ Osmanlı madenciliğinden bir vesile ile bahseden bazı çalışmalar için bkz., Charles İssawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, London, 1980. Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985. Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 1986. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, Ankara, 1976.

kında şimdiye kadar yapılmış olan çalışmalardan, herhangi bir tarihte ülkede mevcut olan maden yataklarının isimlerini ve cinslerini tam olarak öğrenmemiz mümkün olamamaktaydı. Bundan, tarafımızdan yapılmış olan "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu Madenleri"⁴ isimli çalışmayı bir ölçüde ayrı tutabiliriz. Ancak, biz de, bu çalışmamızda belirli bir zaman dilimini esas almış olduğumuzdan dolayı herhangi bir tarihe ait kesin bilgiler veremedik. Çünkü, Osmanlı Devleti'nde yer alan maden ocakları, her döneme göre değişmiştir. Bunda, bazı maden ocaklarının rezervlerinin pek fazla büyük hacimli olmaması veya bazılarının da zamanla üretime elverişli olmaktan çıkması gibi nedenlerden dolayı kapanmaları etkili oluyordu. Böyle olunca, yıllara göre Osmanlı topraklarında bulunan maden ocaklarının sayılarının ve çeşitlerinin devamlı surette değişmesi durumu ortaya çıkıyordu. Bu nedenle, elde kesin kayıtlar olmayınca herhangi bir tarihte Osmanlı Devleti'nde ne türden ve ne kadar maden ocağının bulunduğu konusunda bu güne kadar hüküm vermek çok güç olmuştur. Ancak, biz bugün bu konuda ayrıntılı bilgiler verebilecek durumdayız. Çünkü elimizde, 1857 yılında Osmanlı ülkesinde bulunan maden yataklarının cinslerini, buldukları yerleri ve genel durumlarını ihtiva eden bir defter mevcuttur. Söz konusu defter, biraz sonra da değinileceği üzere, ortaya çıkan bir ihtiyaçtan dolayı bütün Osmanlı ülkesinde yer alan madenlerin durumları ile ilgilenmek üzere teşkil edilmiş olan Ma'adin-i Hümayûn Meclisi tarafından hazırlanmıştır ve halen Başbakanlık Arşivi'nde *Îrâde Dahiliye Tasnifi'nde 23521* numarada kayıtlı olarak bulunmaktadır.

Biz bu çalışmamızda, bahsi geçen deftere dayalı olarak sözkonusu tarihte yani, defterin kaleme alındığı yıllarda Osmanlı topraklarında mevcut olan madenlerin genel durumları ile 1857 yılında ülke genelinde mevcut maden yataklarını cinsleri, buldukları yerler ve işletme durumları itibarıyla vermeye çalışacağız. Ancak, hemen belirtelim ki, sözkonusu defterde, listesi verilen maden ocaklarının üretim kapasiteleri hakkında bilgi yer almadığı için biz bu konuya girmeyeceğiz. Ki, zaten böyle bir konu, üzerinde çok detaylı şekilde ayrı bir araştırmayı gerektirmektedir.

A - XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Madenlerinin Genel Durumu:

Sözkonusu defterde yer alan bilgilere göre, 1857 yılından önce Osmanlı topraklarında var olan maden ocaklarının çoğu emanet usulü ile devlet tara-

⁴ Bkz. Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan, (Samsun, 1993), s. 291-305.

findan idare edilmekte ve işletilmektedir. Osmanlı Devleti'nde mukataaların emaneten idare edilmelerinin altında yatan sebeplerin burada da etkili olduğu görülmektedir. Nitekim, Osmanlı Devleti'nde emaneten idare edilen mukataalar, genelde az gelir getiren ve dolayısıyla özel teşebbüsün pek iltifat etmediği gelir kaynaklarından oluşuyordu. Bu durumun biz, ele aldığımız tarihte var olan maden yataklarının önemli bir bölümünde de geçerli olduğunu görüyoruz. Çünkü, aynı defterde belirtildiğine göre bu şekilde idare edilen ve işletilen maden ocaklarında, elde edilen gelirler, üretim faaliyetleri için yapılan masrafları karşılamamaktadır. Bundan dolayı bu türden ocakların bazıları kapanma noktasına gelmiştir.

Yine defterde yer alan kayıtlara göre, bu dönemde Osmanlı topraklarında varlığı tespit edilen maden ocaklarından bazıları da işletmeye müsait durumda değildir. Bu yüzden, yapılan araştırmalar sonucunda yeni keşfedilen maden ocaklarının bazıları, rezervleri kalite itibariyle üretime elverişli olmadığı için işletmeye alınmamıştır. Dolayısıyla burada, klasik Osmanlı madencilik rejiminde, yeni bulunan bir maden ocağından numune alınarak o ocağın üretime elverişli olup olmadığına karar verilmesi hususunda gösterilen titizliğin bu dönemde de devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla gereksiz harcamalardan böylelikle kaçınılmış oluyordu.

Bu dönemdeki Osmanlı madenciliğinin içerisinde bulunduğu başlıca problemlerden birisinin, ülkede var olan ekonomik bunalıma paralel olarak sermaye sıkıntısı olduğu anlaşılmaktadır. Bu sıkıntı o derece ileri boyutlara ulaşmış olmalıdır ki, incelediğimiz defterdeki ifadelerle göre, bazı maden yatakları yeterli sermayenin bulunamamasından dolayı işletmeye alınamamaktadır. Bu konuda tedbir olarak görülen uygulamalardan biri, bu şekildeki maden ocaklarının işletme imtiyazlarını, bazı şartlar çerçevesinde istekli olan kişi veya şirketlere vermektir. Devlet buna da başvurmuş ve istekli olup da bu konuda müracaat edenlere emr-i aliler ile istedikleri maden ocaklarını işletme yetkisini vermiştir. Ancak sıkıntı o kadar önemli boyutlarda olmalı ki, bu tür girişimciler de, gerekli olan işletme sermayesini bulmakta zorlanmışlardır. Bu yüzden onlar da, dışarıdan borç para alma yoluna gitmişlerdir. Fakat, bu da, işletmeden alınacak olan kârın azalmasına sebep olduğu için işletme imtiyazını alan teşebbüs sahipleri, aldıkları imtiyazları başkalarına devreder duruma gelmişlerdir.

Bütün bunların sonucunda anlaşılan o ki, sözkonusu dönemde Osmanlı madenciliği büyük bir krizin içerisine girmiş bulunmaktadır. Tabii ki, devlet, bu duruma çare bulmak zorunda idi. Çünkü en nihayetinde işletilemeyen ve de işletilemediği için atıl vaziyette kalan madenler, devletin kendi malı ve en önemli gelir kaynakları arasında yer alıyordu. Bu çerçevede Osmanlı yönetiminin, mevcut maden ocaklarından devletçe işletilebilecek olanları ayırarak, geri kalanlarının yerli veya Osmanlı'ya dost yabancı devletler tebasından olan başka şirketlere ihale edilmesi prensibini benimsemiş olduğunu görüyoruz. Bunda da ilke olarak ilk etapta, doğabileceği düşünülen birtakım mahzurları içermeyen ve mülki ve mali açılardan da devlete faydalar sağlayacak birtakım sağlam kuralları ihtiva eden anlaşmaların, ilgililer ile yapılması benimsenmiştir. İkinci olarak da, emaneten idare edilecek maden ocaklarının yukarıdaki esaslar çerçevesinde istekli olanlara ihale edileceğinin ilan edilmesi kuralı kabul edilmiştir. Burada bahsedilen bütün bu hususlar, 1857 yılından önce Meclis-i Âli-i Tanzimat tarafından yapılan müzakereler neticesinde oluşan fikirlerdir ve uygulanması için merkezî yönetime sunulmuştur. Ancak, belirtilen bu fikirlerin uygulanabilirlik veya uygunluk derecesinin ne olduğu konusunda merkezî yönetim tarafından hemen bir araştırma başlatılır ve bu doğrultuda Ma'adin-i Hümayûn Meclisinden görüş istenilir. Adı geçen meclis de bu konudaki görüşlerini belirtirken 1857 yılı itibariyle ülke genelinde var olan maden yataklarının çeşitleri ve buldukları yerler ile işletme durumlarını ihtiva eden bir defter hazırlamıştır. Bu defter, daha sonra Hazine-i Hassa Nezâreti tarafından Meclis-i Âli-i Tanzimat'a gönderilir. Meclis-i Âli-i Tanzimat dairesinde, Hazine-i Hassa, Meclis-i Vâlâ, Maliye ve Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti temsilcilerinin de bulunduğu bir toplantı yapılarak Ma'adin-i Hümayûn Meclisi'nden gelen bu görüşler müzakere edilir. Yapılan görüşmeler neticesinde Rumeli'de bulunan madenler için bir şirket tesis edilmesi ve bu şirketin hisselerinin ülke geneline satılması ile bütün madenler için geçerli olacak bir nizamnâmenin hazırlanması kararlaştırılır (25 Eylül 1856). Bu konu ile ilgili olarak 5 Ekim 1856 tarihinde sadrazamın padişaha sunmuş olduğu telhiste belirtildiğine göre ise, bir maden nizamnâmesinin hazırlanmasındaki fayda, ülke topraklarında gerek çeşitlilik ve gerekse sayı itibariyle oldukça fazla miktardaki madenlerden daha çok fayda sağlanabileceği şeklinde belirtilmiştir. Burada bahsi geçen bütün fikirler padişah tarafından da kabul edilir ve uygulama alanına konulabilmesi için

irâde-i seniyye sadır olur. Yayınlanan irâde gereğince başlatılan faaliyetler bundan beş yıl sonra 1861 yılında meyvesini verir ve Osmanlı Devleti'nde ilk defa bir maden nizamnâmesi yayınlanır⁵.

İşte bizim elimizde mevcut olan defter, yukarıda bahsedilen süreç sonucunda Ma'adin-i Hümâyûn Meclisi tarafından hazırlanmış olan defterdir. Doyayısıyla aşağıda verecek olduğumuz bilgiler, sözü edilen bu deftere dayanmaktadır.

B - 1857 Yılında Osmanlı Maden Yatakları :

Bu konuya girmeden önce hemen belirtelim ki, ele aldığımız dönemde, yani Nisan 1857'de Osmanlı topraklarında yer alan maden ocaklarını, elimizde bulunan deftere dayalı olarak vermeye çalışırken ilk önce dikkate aldığımız husus, madenlerin cinsi olmuştur. Dolayısıyla burada, madenlerin önem derecesine göre bir sıralamayı esas alarak bunların, nerelerde bulunduğu veya ülkenin hangi kısımlarında üretildiğini belirtmeye çalışacağız. Bu çerçevede ilk önce ele alacak olduğumuz maden çeşidi, tarihin hiçbir döneminde değerinden birşey kaybetmeyen altın olacaktır.

a - Altın Yatakları:

Osmanlı İmparatorluğu'nda belirtilen tarihte altın üretiminin gerçekleştirilmekte olduğu başlıca maden yatakları şunlardır: 1 - Keban madeni. 2 - Amasya sancağına bağlı Gümüşhacıköy kazası ve civarında bulunan madenler. Sözkonusu madenlerde gümüş ve kurşun üretimi de gerçekleştirilmekteydi. 3 - Niğde sancağı dahilinde bulunan Bereketli madeni. Bu maden ocağında ileride de belirtileceği üzere aynı zamanda gümüş ve kurşun üretimi de yapıyordu. 4 - Kastamonu şehir merkezine on saat uzaklıkta bulunan Akkaya nahiyesine bağlı Çoban köyü ve Ilgaz dağı ile Gökdere, Çayağzı ve Nerdivanbaşı diye bilinen yörelerde bulunan maden ocakları . Bu ocaklarda az sonra da görüleceği üzere gümüş, kurşun ve nikel üretimi de yapılmaktaydı. 5 - Bosna eyaleti Könice kazası yakınlarında bulunan Kreşova ve Prozor köyleri ile İzvornik sancağına tabi Srebrenica, Tuzla-i Balâ, ve Gradacac'da bulunan ocaklar ile Resyofa (?) havalisinde aynı zamanda gümüş madeni

⁵ 1861 yılında yayınlanmış olan nizamnâme ve bu konudaki yazışmalar için bkz. Başbakanlık Arşivi, *Dosya Usulü İrâdeler Tasnifi (DUİT)*, dosya 21, gömlek 2-1. Bu nizamâmenin Fransız örneğinden çıkarıldığı hk. bkz., Başbakanlık Arşivi, *Yıldız Esas Evrakı (Y.E.Evr)*, kısım 18, evr. 553-393, zarf, 93, karton 37.

üretimi de yapılmakta olan altın madeni. 6 - Drama sancağına bağlı Gümölcine kazasında Şene ve Seyfosta köyleri ile Darıdere nahiyesine yakın İlyasca, Sultaneri, Eğridere, Göricek, ve Kalyopi köylerindeki maden ocakları ile Filibe sancağı Tasvice köyünde bulunan gümüş ve kurşun ile karışık altın madeni. 7 - Gümölcine kazası dahilinde bulunan Maronya Şaphanesi yakınlarındaki bir dağ (ismi belirtilmemiş) ile Selanik kazasında Karadağ ismindeki bir yerde bulunan altın madenleri. En son zikredilen maden ocağında da aynı zamanda gümüş ve kurşun üretimi yapılmakta idi. 8 - Boğaziçinde bulunan Yürüs nahiyesinde ortaya çıkan bakır ile karışık altın madeni. 9 - Adana eyaletinde Post isimli yerde bulunan ve gümüş ile kurşun da ihtiva eden altın madeni.

Görüldüğü üzere, XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı ülkesinde var olan altın madenleri, coğrafi olarak daha çok Anadolu toprakları üzerinde yoğunlaşmaktadır.

b - Gümüş Yatakları:

Tarih boyunca olduğu gibi, Osmanlı toplumunda da insanların en fazla değer verdikleri ve kullandıkları bir diğer maden çeşidi de gümüş idi. Elimizdeki deftere göre, Osmanlı Devleti'nin bu açıdan da önemli bir zenginliğe sahip olduğu görülmektedir. Bu cümleden olarak, defterin kaleme alındığı dönemde Osmanlı topraklarında gümüş üretimi yapılan maden ocaklarını şöylece sıralayabiliriz: 1 - Keban madeni⁶. 2 - Amasya sancağı dahilinde yer alan Gümüşhacıköy ve civarında bulunan Bakırçayı madeni. 3 - Bozok sancağı sınırlarında yer alan ve kurşun üretimi de yapılan maden ocağı. 4 - Kırşehir sancağı dahilinde yer alan Gümüşkân madeni. Bu ocakta aynı zamanda kurşun üretimi de yapılıyordu. 5 - Konya sancağında Çizme ismiyle bilinen yerde kurşun madeni de elde edilen maden ocağı. 6 - Niğde sancağı sınırları dahilinde yer alan Bereketli madeni. 7 - Yine Niğde sancağı dahilinde yer alan Bulgardağı madeni. 8 - Trabzon eyaleti dahilinde yer alan Şâdi, Ilıca, Gümüşbeli, Kurum ve Zünger isimleri ile bilinen maden ocakları. 9 - Yine, Trabzon sancağında Keşab kazası Çakırlı köyünde Eğrimon deresi denilen yerde bulunan maden ocağı. 10 - Adana eyaletinde Post isimli yerde bulunan gümüş madeni. 11 - Kozandağı'nda bulunan gümüş madeni.

⁶ Keban madeninin tarihçesi, XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyılın ilk yarısındaki üretim durumu ve miktarı hakkında geniş bilgi için bkz., Fahrettin Tızlak, a.g.t.

12 - Kastamonu şehir merkezine on saat uzaklıkta bulunan Akkaya nahiyesine bağlı Ceban köyünde Ilgazdağı, Gökdere, Çayağzı ve Nerdivanbaşı diye bilinen yerlerde bulunan maden ocakları. 13 - Kastamonu sancağı dahilinde bulunan Küre-i Nühas madeni. Bu maden ocağında, ocağın Osmanlı hâkimiyetine geçtiği andan itibaren bakır üretiminin yapıldığı bilinmektedir. Ancak, bu kayıttan anlaşıldığına göre, ele aldığımız dönemlerde burada bakır üretimi sona ermiş ve gümüş madeni üretimine geçilmiştir. 14 - Hüdavendigâr eyaletine bağlı Yenişehir kazası Demirboğa ve Perçin köyleri ile aynı eyalete bağlı Arnabud kazası Balarım ve Mustafalı köylerine ikişer saat uzaklıkta bir yerde bulunan maden ocakları. 15 - Hüdavendigâr sancağı İnegöl kazası civarında bulunan dağdaki gümüş madeni. 16 - Mihaliç kazasına bağlı Döğle köyünde bulunan gümüş madeni. 17 - İzmid sancağında bulunan Şile kazasının Maryolları ve Karaburun diye bilinen mevkilerinde bulunan ve aynı zamanda diğer bazı maden ocaklarında olduğu gibi, kurşun madeni de elde edilen maden ocağı. 18 - Sivas eyaletine bağlı Erbaa kazası sınırları dahilinde yer alan ve aynı zamanda bakır üretimi de yapılan maden ocağı. 19 - Yine aynı eyalet dahilinde yer alan Çit ismiyle anılan gümüş madeni. 20 - Yine bu eyalete bağlı Mecidözü kazasına yer alan maden ocakları. Bu ocaklarda da ayrıca kurşun madeni üretimi gerçekleştiriliyordu. 21 - Diyarbakır eyaletinde yer alan Palu kazasında Sivas nahiyesine bağlı Rizvan ve Tarakum isimli yerleşim birimlerinde ortaya çıkan ve bakır üretimi de yapılan maden ocakları. 22 - Kemah kazasına tabi Hüsnebeli isimli yerde ortaya çıkan gümüş madeni. 23 - Edremid ve Aydıncık kazalarında ortaya çıkan gümüş madenleri. 24 - Bergama kazasına tabi Geyikdağı isimli yerde bulunan ve kurşun da üretilen maden ocağı. 25 - Maraş sancağı sınırları dahilinde bulunan Haçin köyü civarında yer alan gümüş madeni. 26 - Selanik eyaletinde bulunan Siroz sancağına bağlı Demirhisarı kazası dahilinde yer alan Senkl (?) Petrova, Remuri-i Sağır? ve Kebir köylerinde bulunan maden ocakları, Bu ocaklarda da aynı zamanda kurşun madeni üretimi yapılmakta idi. 27 - Yine aynı eyalet dahilinde Derme kazasında Göricek köyü civarında yer alan bir dağda Boğaziçi denilen mevkide ortaya çıkan ve kurşun üretimi de yapılan maden ocağı. 28 - Köstendil sancağı dahilinde bulunan Kratova ve Yapanca nahiyelerinde yeni bulunmuş olan gümüş madeni. 29 - Bosna eyaletinde Könice kazası yakınlarında bulunan Kreşova ve Prozor köyleri ile yine aynı eyalete bağlı İzvornik sancağında Srebrenica, Tuzla-i Balâ, Gradacac ve Resyofa isimli yerlerde bulunan gümüş madeni ocakları. 30 - Drama sancağı dahilinde bulunan Gümülcine kazasında Şene ve Seyfosta

köyleri ile Darıdere nahiyesine bağlı İlyasca, Sultaneri, Eğridere, Göricek ve Kalyopi mevkileriyle, Filibe sancağında yer alan Deli İbrahimce mevkiinde bulunan maden ocakları. 31 - Yanya eyaleti Tırhala sancağı Gulos (?) nahiyesinde zuhur eden ve zırnık ile bakır da üretilen maden ocağı. 32 - Pirlepe kazasında bulunan gümüş madeni. 33 - Yine Pirlepe kazasında bulunan Ruşde (?) köyü civarındaki gümüş madeni. 34 - Gümülcine kazasında yer alan Maronya Şaphanesi civarındaki dağ ile Selanik kazasına bağlı Karadağ mevkiinde bulunan maden ocakları. 35 - Beykoz kazası Kurtulmuş mevkiinde zuhur eden ve aynı zamanda kurşun üretimi de yapılan gümüş madeni. 36 - Rumelikavağı'nda ve Teknecideresi'nde zuhur eden ve bakır da elde edilen gümüş madenleri.

Görüldüğü üzere, XIX. yüzyılın ortalarında mevcut olan Osmanlı toprakları, gümüş madeni açısından oldukça büyük bir zenginliğe sahipti ve gümüş madeni üretimi yapılan toplam 36 adet maden ocağının 25 adedi Anadolu toprakları üzerinde bulunuyordu. Bu zenginliğin büyük bir bölümünün Anadolu toprakları üzerinde bulunması dikkat çekicidir.

c - Kurşun Yatakları:

Kurşun, Osmanlı madenciliğinde genellikle gümüş üretimi yapılan maden ocaklarında ikinci ürün olarak elde edilen bir maden olarak dikkatimizi çekmektedir. Osmanlı Devleti'nde, özellikle askerî alanda top dökümünde ve sivil alanda da başlıca çatı kaplamacılığında kullanılan kurşun madeninin, üretiminin yapıldığı maden ocaklarının ülke genelinde bulunduğu yerler şunlardır: 1 - Keban madeni. 2- Amasya sancağında bulunan Gümüşhacıköy ve mülhakatından olan Bakırçayı madeni. 3- Kırşehir sancağında bulunan Gümüşkân madeni. 4 - Niğde sancağında bulunan Bulgardağı madeni. 5 - Adana eyaleti dahilinde bulunan Gülek madeni. Bu maden ocağından sadece kurşun üretilmekte idi. 6 - Yine, Adana eyaleti dahilinde Post isimli yerdeki maden ocağı. 7 - Konya sancağında Çizme isimli yerde bulunan maden ocağı. 8 - Kastamonu sancağında bulunan Küre-i Nühas madeni. 9 - Yine aynı sancak dahilinde yer alan Akkaya nahiyesine tabi Ceban köyü ile Ilgaz Dağı ve Çayağzı ve Nerdivanbaşı denilen yerlerde bulunan maden ocakları. 10 - Hakkari sancağında yer alan maden ocağı. 11 - Sivas eyaleti Mecidözü kazasında yer alan maden ocağı. 12 - Kocaili sancağına bağlı Gökyüze kazasına tabi Pelitli köyünde yer alan kurşun madeni. Bu maden ocağından da sadece kurşun üretiliyordu. 13 - Bergama kazasında yer alan Geyikdağı'nda bulunan maden ocağı. 14 - İzmit sancağı Şile kazasında Maryolları ve Karaburun deni-

len mevkilerde bulunan maden ocakları. 15 - Selanik eyaletine bağlı Demirhisar kazasında yer alan maden ocağı. 16 - Drama sancağında yer alan Gümölcine kazasında bulunan maden ocağı. 17 - Pirlepe kazası dahilindeki Demirbozan maden ocağı. Bu maden ocağında da aynı zamanda zırnık ve kırmızı boya üretimi yapılıyordu. 18 - Beykoz kazasında Kurtulmuş isimli yerde bulunan maden ocağı. 19 - Pravişte kazasında yer alan Boranlı isimli dağda bakır üretimi de yapılan maden ocağı. 20 - Selanik sancağında Derme kazası Göricek köyünde bir dağda yer alan maden ocağı. 21 - Gümölcine kazası dahilinde yer alan Maronya Şaphanesinde ortaya çıkan maden ocağı. 22 - Büyükada'da ortaya çıkan kurşun madeni.

Kurşun madeni açısından dağılıma bir göz attığımızda ise, XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarında bulunan kurşun madeni ocaklarının büyük bir bölümünün Rumeli topraklarında bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

d - Mürdeseng:

Osmanlı Devleti'nde gümüş madeni üretimi ile çok yakından ilgili olan bir diğer maden de mürdesengdi. Aşağıda da görüleceği üzere ülke genelinde pek fazla üretim alanı olmamasına rağmen, belirtilen ilgisinden dolayı mürdesengi hemen burada zikretmek durumunda kaldık.

Mürdeseng, sözlük anlamı olarak sarı veya kırmızı renkte, kurşundan elde edilen bir maden olarak bilinmektedir⁷. Bir diğer ismi de kurşun-oksit olan bu maden, Osmanlı madencilğinde kimyasal olarak gümüş ihtiva eden cevherlerin birinci defa tasfiyesinden elde edilen⁸ ve kurşun bileşimi içeren cevherlerin ayrıştırılmasında kullanılan bir maddedir⁹. Sözkonusu maddenin elde edildiği maden ocakları arasında birinci sırayı Keban madeni almaktadır¹⁰.

e - Bakır Yatakları:

Bakır, Osmanlı Devleti'nde oldukça stratejik bir öneme sahip olan maden olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü, sözkonusu maden, geniş bir sivil

⁷ Hüseyin Amid, *Ferheng-i Amid*, Tehran, Tarihsiz, s. 957; Ziya Şükün, *Farsça-Türkçe Lügat*, İstanbul, 1948, s. 1792.

⁸ Roads Murphy, "Mineral Exploitation in the Ottoman Empire", *The Encyclopaedia of İslam*, volume V, Leiden, 1986, s. 981.

⁹ Neşet Çağatay, *Osmanlı Devletinde Maden İşletme Hukuku*, AÜDTCF, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1942, s. 13.

¹⁰ F. Tızlak, *a.g.t.*, s. 203-206.

kullanım alanının yanında, askerî alanda da büyük bir kullanım alanına sahipti. Bu alanda genellikle tophanede, cebehanede ve tersanede kullanılmamasından dolayı devlet için stratejik önem arzeden bakırın, devletin izini olmaksızın dışarıya ihraç edilmesi yasaktı veya dışarıya ihraç edilip edilmeyeceği konusunda gerekli karar mutlaka merkezî yönetim tarafından verilirdi. Hatta, öyle ki, bırakalım dışarıya ihraç konusunu, ülke içerisine bile bakırın sürümü devletin izini çerçevesinde gerçekleştirilmekte idi. Bütün bunlardan dolayı, Osmanlı Devleti'nin, diğer madenlerde olduğu gibi, bakırda da tekellilik politikası izlemiş olduğunu biliyoruz. Bu ön bilgilerden sonra, devletin bol miktarda ürün elde edilmesi politikasını her zaman için uygulamak istediği başlıca bakır yataklarını şöylece sıralayabiliriz: 1 - Harput eyaleti dahilinde yer alan Ergani madeni¹¹. 2 - Trabzon eyaleti dahilinde yer alan İsalı, Luhnas, Karaçukur, Koyulhisar, Derintoros, Sefit (?), Makos ve İdelik (?) madenleri, 3 - Yine Trabzon eyaleti dahilinde yer alan Gümüşhane Madeni Hümâyûnuna bağlı olan Halavlu bakır madeni. Bu ve bir önceki maddede belirtilen maden ocaklarından sadece bakır madeni üretimi gerçekleştirilmekte idi. 4 - Ergani madenine bağlı olarak üretim faaliyetine devam eden Huşin madeni. Bu maden ocağından da sadece bakır elde ediliyordu. 5 - Palu ve Lice kazaları sınırları arasında yer alan Felek köyü civarında Seferderesi denilen yerde ortaya çıkan bakır madeni. 6 - Yine, aynı kaza dahilindeki Sivas nahiyesine bağlı Rizvan ve Tarakum nahiyelerinde (defterde aynen bu şekilde belirtilmiştir) yer alan maden ocakları. 7 - Sivas eyaletine bağlı Erbaa kazası dahilinde yer alan maden ocağı. 8 - Aynı eyalet dahilinde bulunan Boru ve Almi isimlerindeki bakır madeni ocakları. 9 - Sarıyar'da ortaya çıkan bakır madeni. 10 - Boğaziçi'nde yer alan Yürüs nahiyesindeki bakır madeni ocağı. 11 - Bosna eyaletinde Kōnice kazası ile İzvornik sancağı arasında yer alan maden ocakları. 12 - Yanya eyaletinde yer alan Tırhala sancağı dahilinde bulunan Gulos (?) nahiyesindeki maden ocağı. 13 - Pravişte kazası dahilinde yer alan Boranlı dağındaki maden ocağı. 14 - Rumeli Kavağı'nda Teknecideresi'nde ortaya çıkan maden ocağı.

1850'li yıllarda Osmanlı ülkesinde mevcut olan bakır madeni yatakları açısından da en zengin bölge olarak karşımıza Anadolu toprakları çıkmakta-

¹¹ Bu madenin XVIII. yüzyıl sonları ile XIX. yüzyılın ilk yarısındaki üretim ve işletme durumları hakkında bkz., F. Tızlak, *a.g.t.*, s. 206-215.

dır. Nitekim, yukarıda da görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti'nin ele alınan dönemde sahip olduğu bakır madeni ocaklarının % 80'i Anadolu'da yer almakta idi.

f - Nikel Yatakları:

XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nde üretildiğini gördüğümüz madenlerden biri de nikeldi. Ancak, hemen belirtelim ki, Osmanlı Devleti bu açıdan pek fazla bir zenginliğe sahip değildi. Çünkü, elimizdeki defterde yer aldığı kadarıyla sözkonusu dönemde Osmanlı topraklarında nikel üretimi sadece Kastamonu sancağı dahilinde yapılmakta idi. Buna göre, nikel üretimi gerçekleştirilen ocaklar, aynı sancak dahilinde bulunan Ceban köyü ve Ilgaz Dağı ile Nerdivanbaşı denilen yerlerde bulunuyordu.

g - Krom Madeni:

Elimizdeki deftere göre sözkonusu dönemde Osmanlı topraklarında krom madeni üretimi yapılan bir adet maden ocağı bulunuyordu ve o da Kütahya sancağı dahilinde yer alıyordu.

h - Demir Madeni:

Kaynak olarak elimizde bulunan defterde belirtildiğine göre, Osmanlı topraklarında bulunan demir madeni yatakları açısından da kroma benzer bir durumun sözkonusu olduğu görülmektedir. Çünkü, defterde yer alan kayıtlara göre o dönemde Osmanlı topraklarında sadece Sivas eyaleti dahilinde bir adet demir üretimi yapılan maden ocağı göze çarpmaktadır.

ı - Zırnîh Yatakları:

XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarında üretimi yapılan madenlerden biri de zırnîh madeni idi. Zırnık diye de bilinen bu maden, arsenik ile kükürt karışımı bir maddedir¹². Sözkonusu dönemde bu madenin üretiminin yapıldığı başlıca maden yatakları -ki, bunlar genellikle Rumeli topraklarında yoğunlaşmaktadır- şunlardı: 1 - Bosna eyaleti Könice kazası yakınındaki Kraşova ve Prozor köyleri ile İzvornik sancağına bağlı Srebrenica ve Tuzla-i Bâlâ ve Gradacac bölgelerinde yer alan maden ocakları. 2 - Yanya eyaleti dahilinde yer alan Tırhala sancağında bulunan Gulos (?) nahiyesindeki maden ocağı. 3 -Pirlepe kazasında bulunan Demirbozan madeni. 4 -Hakkari

¹² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1986.

sancağında bulunan ve daha önce kurşun üretildiğini belirttiğimiz maden ocağı.

j - Zımpara Yatakları:

Bu madenin de üretildiği yer olarak karşımıza birkaç maden ocağı çıkmaktadır. Bunlar da, İzmir eyaletine bağlı Kütahya sancağı dahilinde bulunan bir maden ocağı ile Sakız adası civarında yer alan Nikarya adasında bulunan bir başka maden ocağından ibarettir.

k - Lületaşı Madeni:

Lületaşı, yer altındaki sıcak suların hareketleri esnasında meydana gelen tortulanmadan oluşan ve silisit mağnezi¹³ diye de bilinen bir madendir. XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı ülkesinde bu madenin elde edildiği bir tek maden ocağı vardı ve o da, Kütahya sancağı dahilinde yer alan Armudili nahiyesinde bulunan lületaşı madeni idi.

l - Alçıtaşı Yatakları:

XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarında üretimi yapılan madenlerden biri de alçıtaşı idi. Ancak, sözkonusu madenin üretiminin de pek yaygın olmadığı ve sadece iki yerde üretildiği bilinmektedir. Elimizdeki defterde yer alan kayıtlara göre alçıtaşının üretildiği başlıca maden ocakları şunlardı: 1 -Karadeniz boğazında Rumeli tarafında Kemerler civarıyla, Azatlu Baruthanesi civarında bulunan maden ocakları. 2 - Yine, aynı boğazın Anadolu yakasında Arnabud köyü civarında bulunan ve aynı zamanda beyaz, kırmızı ve sarı boya madeni de elde edilen maden ocağı. 3 -Boğaz içinde Kilyos kalesi civarında Berli köyünde bulunan alçı madeni.

m - Boya Madeni Yatakları:

Osmanlı sanayinde kullanılan boya maddelerinin tabii yollardan elde edildiği bilinen bir husustur. Bu yollardan biri de birtakım renklerin topraktan elde edilmesidir. Bu çerçevede XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı ülkesinde çeşitli renkteki boyaların elde edildiği başlıca maden ocaklarının isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz: 1 - Asi-i Mihaliç kazasında mevcut olan *yeşil boya* madeni. 2 - Arnabud köyü hududlarında bulunan *sarı toprak* madeni. 3 - Yine Arnabud köyü dahilinde bulunan *ak toprak* madeni. 4 - Karadeniz boğazının Rumeli tarafında Kemerler ve Azatlu baruthanesi civarlarında ve

¹³ Faik Sabri, *Osmanlı Coğrafya-i İktisâdîsi*, Dersaadet, 1331, s. 187.

yine boğazın Anadolu yakasında Arnabud köyünde ortaya çıkan *beyaz, kırmızı ve sarı boya* madenleri. 5 - Üsküb sancağında bulunan *kırmızı boya* madeni. 6 - Pırlepe kazasında bulunan Demirbozan *kırmızı boya* madeni.

n - Siyah Pukalı (بوقالی) Şişesi Madeni:

Muhteviyatı ve özellikleri hakkında şimdilik ayrıntılı bilgi sahibi olamadığımız ancak, elimizdeki defterde zikredildiği kadarıyla cam fabrikalarının hammaddesini oluşturan bu madenin, sözkonusu dönemde Osmanlı imparatorluğunda üretildiği bir tek maden ocağı vardı. Bu ocak da, Midilli adasında Molva kazasına bağlı Mertos köyü civarında bulunmakta idi.

o - Diğerleri:

Üzerinde durduğumuz defterde, XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nde bütün bunlardan başka, elde edilen ürününün cinsi hakkında bilgi verilmeyen ancak faaliyetde bulunduğu anlaşılan bazı maden ocaklarının isimlerine de yer verilmiştir. Bunlar da, Ardahan kazasında, Arif Palangası civarında ve Kemah kazası Urkan köyünde bulunan maden ocakları ile Sığla sancağında bulunan Anberkaya madenidir.

C - XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Madenlerinin İşletme Durumları:

Görüldüğü üzere XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarında birçok çeşit madenin üretimi sözkonusudur. Ancak, yukarıda vermiş olduğumuz listelerden de anlaşılacağı üzere zikredilen maden çeşitlerinin bir kısmı müstakil maden ocaklarından değil de, aksine birkaç maden üretimi yapılan bazı ocaklardan elde edilmektedir. Bu noktadan hareketle, elimizdeki deftere bir göz attığımızda, 1857 yılında Osmanlı ülkesinde mevcut olan maden yataklarının sayısının 72 olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu sayı, bizim yukarıda vermiş olduğumuz listelerde yer alan sayıya göre oldukça az görünebilir. Bunun yegane sebebi, yukarıda değinmiş olduğumuz husustur, yani bir maden ocağından çeşitli cinste madenin üretilmesi durumudur.

Sözkonusu dönemde Osmanlı ülkesinde mevcut olan maden ocaklarının genel durumları hakkında göze çarpan başlıca hususlar da şunlardır:

kalan 52 adet maden ocağının 33 adedi ise, "hums nizamı"¹⁴ gereğince başkalarınınca işletilmektedir. Yani, işletmeci olan kişi veya gruplar, ürettikleri madenin 1/5'lik bir bölümünü karşılıksız olarak devlete vermek sureti ile işletme imtiyazını almışlardır. Söz konusu maden ocaklarından 12 adeti ise, belirli bir süre için yine belirli bedeller karşılığında talip olanlara verilerek işlettirilmektedir¹⁵.

Ancak, gerek hums nizamı üzere ve gerekse belirli bir bedel karşılığında olmak üzere işlettirilen 45 adet maden ocağının işletme imtiyazını alanlara baktığımızda dikkat çekici bir durum ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, bu maden ocaklarının büyük bir kısmının işletme imtiyazının gayr-i müslimler tarafından alınmış olduğu görülmektedir. Bunu sayı ile verecek olursak, 26 adet maden ocağının gayr-i müslimler tarafından işletilmekte olduğunu belirtmeliyiz. Ki, bu oran müslümanlar tarafından işletilenlere göre, % 50'den fazladır. Ve yine, bu maden ocaklarının, gerek müslim ve gerekse gayr-i müslimlere işletme imtiyazlarının birbuçuk ile yirmi yıl arasında değişen ama genelde on yıl civarında seyreden süreler için ihale edilerek verilmiş olduğu görülmektedir. Bu ise, klasik Osmanlı madencilik rejiminde maden işletmeciliği açısından büyük oranlarda sapmayı ifade etmektedir. Çünkü, klasik Osmanlı madencilik rejiminde madenler, genellikle devlet tarafından idare edilmekte ve işletilmekte idi.

Geriye kalan maden ocaklarından iki tanesi ise, basma fabrikası ile harbiye tarafından idare edilmektedir ki, bu iki maden ocağını, Kütahya sancağında bulunan krom madeni ile Sivas eyaletinde bulunan demir madeni oluşturmaktadır.

Beş adet maden ocağı ise, elde edilen ürün miktarlarının yapılan masrafları karşılayamaması ve cevherlerinin yetersizliği gibi sebeplerle kapatılma durumuna gelmiş olmasından dolayı, irâde-i seniyye gereğince imalatı durdurulmuştur. Bunlar ise, Biga sancağındaki Balya madeni, Keban madenine bağlı olarak üretim faaliyetinde bulunan Perçeman madeni, Selanik sancağındaki Sidrekapsa madeni, Konya sancağındaki Bozkır madeni ve İzmir eya-

¹⁴ Hums nizamı, madenlerde üretimi gerçekleştiren madencilerin üretmiş oldukları ürünün beşte birlik bir kısmını devlete vergi olarak vermeleri şartıyla faaliyette bulunmalarına ruhsat verilmesinden ibarettir. Bu konuda bilgi için bkz., Başbakanlık Arşivi *Hatt-ı Hümayûn Tasnifi*, belge nu. 27774.

¹⁵ Bedel sistemi, 1830'lu yıllardan itibaren uygulanmaya başlanan bir sistemdir.

letindeki Nif madenidir. Biz burada bahsi geçen madenleri yukarıda ürün cinslerini vermiş olduğumuz maden ocakları listesine almadık.

Sonuç:

Yukarıda verilen bilgilerden sonra şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır: Herşeyden önce, ele alınan dönemde Osmanlı toprakları, büyük bir kısmı Anadolu'da olmak üzere önemli bir maden zenginliğine sahiptir ve bu zenginlik, hem madenlerin çeşitliliği, hem de ocak sayısı açısından geçerlidir. Dolayısıyla, bir araştırmada, Osmanlı Devleti'nin madencilik açısından kalay dışında kendi kendine yeter durumda olduğu şeklinde belirtilen görüşün¹⁶ geçerliliği bir daha açıkça ortaya çıkmış bulunmaktadır. Çünkü vermiş olduğumuz listelerde Osmanlı Devleti'nin kalay dışında her türden madeni üretir durumda olduğu açıkça ortadadır.

Ancak, değiştirdiğimiz bu müspet durum karşısında, XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı madenciliği açısından kendisini hissettiren bazı problemler de yok değildir. Nitekim, elimizdeki defterde yer alan kayıtlarda yer aldığı kadarıyla bu dönemde, maden işletmeciliği açısından klasik tarzdan birtakım sapmalar ortaya çıkmaya başlamış ve Osmanlı ülkesindeki madenlerin bazılarının ağırlığını gayr-i müslimlerin oluşturduğu özel müteşebbisler tarafından işletilmesi uygulamasına geçilmeye başlanmıştır. Bu da, kârı birinci plânda gören bazı müteşebbislerin, işletilmesi için biraz fazla yatırımı gerekli kılan maden ocaklarını sermaye bulamamak gibi sebeplerle başkalarına bırakmaları sonucunu doğurmuştur. Ki, bunda, maden ocaklarının verimsizliği de sebep olarak gösterilmiştir.

Yine, elimizdeki defterden anlaşıldığı kadarıyla XIX. yüzyılın ortaları, Osmanlı madencilik sektörüne yabancı yatırımcıların ve dolayısıyla yabancı sermayenin girmeye başladığı bir dönem olmuştur. Bunda kanaatimizce, Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu ekonomik bunalımın etkisi büyük olmuştur. Çünkü defterde de belirtildiği gibi, maden işletme imtiyazını alan bazı müteşebbisler, bu dönemde işletme sermayesini bulamamaktadırlar ve bu yüzden işletme hakkını elde ettikleri madenleri başkalarına devretmektedirler. Ki, zaten Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı nedeniyle ilk defa 1853'te

¹⁶ R. Murph, *a.g.m.*, s. 980.

yabancılardan borç para almaya başladığı da bilinmektedir. Böyle olunca, elimizdeki defterin kaleme alındığı tarih de, devletin ciddi boyutlu bir ekonomik bunalımı yaşamaya başladığı dönem içerisinde kalmaktadır. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun ekonomik bunalım nedeniyle boş bıraktığı veya tam olarak ilgilenemediği böyle bir alanın yabancılar tarafından doldurulması süreci başlamıştır.